

Cmentarze, kwatery i groby wojskowe z okresu I wojny światowej na terenie Galicji Wschodniej i Bukowiny. Zagadnienia typologii

W niniejszym artykule postanowiłem opisać cmentarze, kwatery oraz groby, które powstały z powodu I wojny światowej na terenie Galicji Wschodniej i Bukowiny. Celowo w tym wypadku użyłem na ich zbiorowe określenie słowa *wojskowe* w znaczeniu *związane z wojskiem*, ponieważ jest ono jako pojęcie szerokie i obejmuje ono nie tylko cmentarze wojenne. Przymiotnik *wojskowy* dla określenia całego spektrum cmentarzy z lat 1914–1918 jest, jak się wydaje, najwłaściwszy.

Drugą częścią tytułu jest określenie geograficzne *Galicja Wschodnia i Bukowina*. Ze względu na zmianę granic państwowych w 1945 r. oraz późniejsze częste zmiany granic administracyjnych w Polsce powinniśmy używać do określenia terytorium w miarę możliwości przedwojenny podział administracyjny, który praktycznie całkowicie do 1938 r. uwzględniał podział na zabory¹. Podział administracyjny z lat 1914–1918 w przypadku cmentarzy wojennych jest trudny do użycia, ponieważ po pierwsze okręgi Cesarskiej i Królewskiej Armii nie miały związku z krajami koronnymi. Na przykład Okręg I z siedzibą w Krakowie obejmował część Królestwa Galicji i Lodomerii, Księstwo Górno i Dolno Śląska oraz część Margrabstwa Moraw, zaś Okręg XI z siedzibą we Lwowie część Królestwa Galicji i Lodomerii oraz Księstwo Bukowiny. Po drugie podział cywilny Galicji obejmował małe powiaty, których było siedemdziesiąt dziewięć. W artykule będę brał pod uwagę tę część Królestwa Galicji i Lodomerii, którą później stanowiły województwo lwowskie, tarnopolskie i stanisławowskie II RP oraz Księstwo Bukowiny w ramach Austrii, czyli okręgi: Czerniowce, Suczawa, Kimpulung Mołdawski, Radowce i Strożyniec² w przedwojennym podziale administracyjnym Królestwa Rumunii. Tworzyły one okręg XI z siedzibą we Lwowie oraz prawie cały okręg X z siedzibą w Przemyślu. Dołączenie Bukowiny, która może na ogół nie kojarzyć się ze związkami z Galicją, pozwala na opisanie Okręgu XI w całości. Częściowy opis dwóch okręgów mijałby się z celem naukowym, ponieważ groziłby wyrwaniem z kontekstu.

¹ O używaniu przedwojennego podziału administracyjnego pisali już A. S. Czyż i B. Gutowski, *Praca inwentaryzacyjne na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne*, "Ochrona Zabytków" 1/2008, s. 23–24.

² Nie wszystkie miejscowości mogą być znane pod polskimi nazwami, więc podaje też nazwy rumuńskie: Cernăuți, Suceava, Câmpulung Moldovenesc, Rădăuți, Storoiineț.

Artykuł wobec rozległości tematu będzie skupiał się na szczególnym ujęciu: uwarunkowań geograficzno-historycznych i wpływu narodowości, wyznania oraz przynależności armijnej żołnierzy na powstanie i rozwój cmentarzy w tym regionie. Zostaną one opisane jako element całego problemu.

Do tej pory w Polsce nie było zbyt dużego zainteresowania cmentarzami wojskowymi z okresu I wojny światowej w Galicji Wschodniej i na Bukowinie. O cmentarzach na ziemiach, które po 1945 r. przeszły do ZSRS, praktycznie nie ma żadnych prac. O okolicach Przemyśla i Rzeszowa istnieją jedynie nieliczne prace, głównie autorstwa J. Schuberta³.

Na omawianym obszarze cmentarze w formie stałej organizowali głównie Austriacy. Rosyjskie działania ograniczyły się praktycznie tylko do Lwowa. Stan taki wynika przede wszystkim z dwóch rzeczy: były to tereny państwa austriackiego, a wojska rosyjskie je tylko okupowały oraz poziomu rozwoju kultury cmentarnej. Cmentarze wojenne zaczęły na szeroką skalę pojawiać się dopiero 2 połowie XIX w..

Do roku 1915 r. nie było żadnych struktur, które by organizowały i nadzorowały systemowe tworzenie cmentarzy w formie stałej. Cmentarze były tworzone raczej lokalnie lub obok armii, np. przez cywilów⁴. Armia ograniczała się jedynie do pomocy w pewnych kwestiach na różnych szczeblach organizacji.

Austriacy zastosowali rozwiązania systemowe i powołali do życia 3 grudnia 1915 r. Wydział Grobów Wojennych przy Ministerstwie Wojny w Wiedniu. Posiadał on swoje jednostki w postaci Oddziałów Grobów Wojennych w każdym okręgu oraz przy Generalnych Gubernatorstwach⁵. Na terenie Galicji Wschodniej i Bukowiny powstały dwa Oddziały Grobów Wojennych: przy Okręgu X z siedzibą w Przemyśle oraz przy Okręgu XI z siedzibą we Lwowie. One organizowały na swoich obszarach w sposób odgórny pochówki żołnierzy wszystkich armii. O stronę finansową i propagandową dbał Komitet Opieki nad Grobami Wojennymi. Organizował on zbiórki pieniędzy na cele budowy stałych cmentarzy, propagował działalność, wydawał pocztówki, kartki⁶.

Określenie uwarunkowań geograficzno-historycznych jest istotnym elementem zrozumienia działań Oddziałów Grobów Wojennych w Przemyśle i we Lwowie. Przesuwanie się frontu i toczony działania militarne ograniczały zwartą, planową i systematyczną pracę nad

³ Zob. np. Jan Schubert, *Inspekcja Grobów Żołnierskich w Przemyśle: powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915–1918*, Kraków 2012.

⁴ J. Bohdan, *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3. IX. 1914 – 22. VI. 1915)*, Lwów 1915, s. 96–98.

⁵ O. Duda, *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej*, Warszawa 1995, s. 31, 97.

⁶ A. Partridge, *W stulecie hekatomb. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w dawnej Galicji Zachodniej jako unikatowy zespół sepulkralny. Dzieje, twórcy, symbolika, stan zachowania, problemy ochrony*, „Ochrona Zabytków” 1/2015, s. 96, 98–99.

tworzeniem zespołów pochówków dla żołnierzy. Walki na terytorium Galicji toczyły się od 1914 do 1917 roku. Walki z lata 1915 r. umożliwiły 22 czerwca odzyskanie Lwowa przez Austriaków⁷. W rękach Rosjan pozostała wschodnia część Galicji z Tarnopolem. Działania wojenne w ramach ofensywy A. Kiereńskiego, a potem kontrofensywy państw centralnych z lata 1917 r. skończyły się dojściem do Zbrucza i odzyskaniem prawie całego obszaru Galicji, a ostatecznie walki zakończył rozejm w Brześciu Litewskim z 15 grudnia 1917 r.⁸.

W świetle powyższego widzimy, że tworzenie stałych cmentarzy i porządkowanie spraw mogił mogło swobodnie funkcjonować już od lata 1915 r. na obszarze Okręgu X Przemysł. Gorzej sytuacja miała się we Lwowie. Wprawdzie dowództwo Okręgu XI powróciło z Morawskiej Ostrawy i funkcjonowało od 1915 r. bez przeszkód we Lwowie, ale tereny częściowo cały czas podlegały albo działaniom frontowym, albo okupacji rosyjskiej. To znacznie utrudniało jego funkcjonowanie. Obszar Okręgu XI po r. 1915 możemy podzielić na trzy części. W zachodniej jego części działania wojenne ustały i można było prowadzić spokojnie prace pochówkowe, w części środkowej toczyły się działania wojenne do lata 1917 r., ale znajdowały się one pod kontrolą wojsk austro-węgierskich, wschodniej część została odzyskana przez Austriaków dopiero latem 1917 r. i wtedy zaczęto tam prowadzić prace związane z tworzeniem i organizacją cmentarzy.

Należy zauważyć, że pomimo toczonych działań wojennych, to w strefie przyfrontowej tworzono cmentarze często w sposób szybki i sprawny. Przykładem tego może być cmentarz wojenny w miejscowości Podwysokie⁹. Zostali tutaj pochowani żołnierze tureccy, którzy przybyli na front w końcu sierpnia 1916 r.¹⁰. W grudniowym numerze z 1916 r. tureckiego biuletynu wojennego *Harp Mecmuasi* możemy odnaleźć fotografię kamiennego pomnika głównego¹¹. Pomnik taki był już wyrazem formy stałej cmentarza, a jego powstanie było związane z działalnością Oddziału Grobów Wojennych Okręgu XI we Lwowie na tym terenie. Zdjęcie prawdopodobnie zostało zrobione w listopadzie albo na przełomie listopada i grudnia 1916 r. Maksymalny czas prac przy jego budowie, jaki możemy tutaj przyjąć to niecałe trzy miesiące, a musimy podkreślić dużą bliskość frontu w tym okresie. Przykład ten

⁷ J. Piłatowicz, *Kadra inżynierska w okresie I wojny światowej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. XCVI, 3–4/1989, s. 119.

⁸ M. Eckert, *Historia Polski: 1914–1939*, Warszawa 1990, s. 41. Szerzej o działaniach wojennych na froncie wschodnim zob. M.S. Neiberg, D. Jordan, *Front wschodni 1914–1920. Od Tannenbergu do wojny polsko-bolszewickiej*, Poznań 2010.

⁹ Podwysokie leżało tak w latach I w. ś., jak i w II RP w pow. brzeżańskim.

¹⁰ P. Nykiel, *XV Korpus Armii Imperium Osmańskiego na froncie wschodniogalicjskim (1916–1917)*, [w:] M.Ş. Yazman, *Gdzież jest ta Galicja, panie dowódcu? Mehmeçik w Europie. Turcy na froncie galicyjskim 1916–1917*, przekład z tureckiego i opracowanie naukowe P. Nykiel, Kraków 2016, s. 20.

¹¹ "Harp Mecmuasi" Kanun-ı evvel 1332 (Rebiulevvel 1335), sayı 15, s. 229.

pokazuje, że na obszarach zachodnich, które były wolne od działań wojennych, i na obszarach centralnych, gdzie toczyły się jeszcze działania wojenne, możliwe było szybkie i sprawne organizowanie cmentarzy wojennych. Jediną istotną różnicą jest, że na obszarze przyfrontowym i frontowym ciągle powstawały duże ilości nowych pochówków.

Pochówki były na tym obszarze organizowane w formie polowej lub stałej. Groby polowe później zmieniały się w stałą formę lub były likwidowane poprzez ekshumacje. Już początkowa forma przestrzenna, a więc cmentarz, kwatera lub grób mogła dokładnie określać dalsze jego losy. W zależności od formy przestrzennej i organizacyjnej zgrupowania pochówków dzielimy na: cmentarze, kwatery i groby (pojedyncze i zbiorowe). Cmentarz jest nową formą przestrzenną i organizacyjną, który nie jest związany z innym, już istniejącym systemem pochówków. W czasie I wojny światowej powstawały głównie cmentarze polowe w pobliżu miejsca śmierci żołnierzy, najczęściej stoczony bitwy. Cmentarze, które powstawały już w swojej początkowej fazie w formie stałej były rzadkością, ponieważ nikt nie mógł przewidzieć ich dalszego losu. Wielkopowierzchniowe cmentarze polowe były trudne do przeniesienia, więc najczęściej już na początku przewidywano, że zostaną w tym miejscu na zawsze. Inaczej było z cmentarza średnimi czy małymi. Oczywiście już w czasie wojny spotykamy przykłady, gdy od razu tworzono cmentarz stały, który w początkowej fazie jest tworzony tylko z drewna i ziemi, a później z materiałów trwałych. Do takich przykładów można zaliczyć budowę cmentarza wojennego na Łyczakowie za zgodą władz miasta Lwowa¹².

Kwatery są wydzieloną przestrzenią w ramach innej, większej formy przestrzennej i organizacyjnej, jaką jest cmentarz. Często żołnierze chowali swoich towarzyszy broni na najbliższych istniejących cmentarzach. Gdy liczba pochówków była duża, to tworzyli oni odrębne kwatery¹³. Kwatery nigdy nie były formą polową. Ze względu na fakt, że były one częścią cmentarza uzyskiwały one od razu formę stałą. Takie pochówki były tworzone od razu w miejscach kulturowo i przestrzennie wydzielonych.

Ostatnią wymienioną formą organizacji przestrzennej pochówków są groby, czyli jednostkowe pochówki w formie przestrzennej. Mogą one występować jako pojedyncze lub zbiorowe. Te nigdy nie były od razu formą stałą z wyjątkiem mogił na cmentarzach¹⁴. Groby pojedyncze polowe zawsze były likwidowane i przenoszone do kwatery wojennej lub na taki cmentarz, choć trzeba zaznaczyć, że z Okręgu I Kraków, czyli zachodniej części Galicji zna-

¹² J. Bohdan, op. cit., Lwów 1915, s. 96.

¹³ Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung (dalej: ÖNB, BuG), sygn. WK1/ALB088/25751.

¹⁴ ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB022/05777.

my pojedynczy pozostawiony grób w miejscowości Prusy¹⁵. Nie możemy wykluczyć z całą pewnością, że i takie, lecz bardzo rzadko, mogły występować po roku 1918 również na terenach podległy Okręgom Przemysł i Lwów. Groby zbiorowe czasem były przenoszone na cmentarze, a czasem przybierały formę stałą, która często nie różniła się od cmentarza, lecz z tą różnicą, że stał na nim jeden grób zbiorowy dużej wielkości, a nie groby pojedyncze.

Na polu bitwy żołnierze byli chowani od razu. Pochówków dokonywano w pierwszym możliwym momencie, często jeszcze w trakcie walk¹⁶. Starano się dbać o uświęcenie miejsca spoczynku poprzez jego lokalizację. Gdy niemożliwym było pochowanie żołnierzy na cmentarzu, poszukiwano pobliza kościoła czy kapliczki. Tak np. zrobili żołnierze w Siemikowcach¹⁷. W tym czasie odżywały też sposoby pochówku z czasów starożytnych. Starano się, w obliczu braku innych możliwości, chować żołnierzy wzdłuż drogi¹⁸. Zwyczaj taki był praktykowany już w starożytnej Grecji¹⁹.

Gdy walki się skończyły kompanie przystępowali do usypywania korpusów i stawiali części wertykalne, najczęściej krzyże łacińskich, rzadziej prawosławne. W przypadku grobów zbiorowych nie były to krzyże zwykłej wielkości, lecz bardzo duże, kilkumetrowe²⁰. Cmentarze, ale też i pojedyncze groby otaczano ogrodzeniem. Takie ogrodzenie wykonywano w całości z drewna²¹ lub z drutu zawieszzonego na drewnianych słupach²². Do cmentarza prowadziła drewniana brama. Musimy jednak odrzucić wszelkie względy praktyczne takich ogrodzeń. Drut często był pojedynczy, zawieszony na wysokości metra, a brama niezamykana. Chodziło wyłącznie o uświęcenie miejsca i stworzenie *sacrum*. W centrum cmentarza często umieszczano duży, kilkumetrowy krzyż. Twórcy starali się też słownie określić miejsce jako *sacrum*. Na bramie lub krzyżu widniał nierzadko napis. Napisy na bramach były często rozbudowane, czego przykład mamy na cmentarzu niemieckim w Kirlibabie na Bukowinie²³. Na krzyżach rozpościerały się krótkie napisy np. „Heldengräber 1914–1915” („Groby bohaterów 1914–1915”), jak było to w Niżniowie²⁴.

¹⁵ A. Partridge, op. cit., s. 111; O. Duda, op. cit., s. 398.

¹⁶ M.Ş. Yazman, op. cit., s. 165–166; ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB048/13153.

¹⁷ ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB048/12918. Siemikowce leżały tak w czasie I w. ś., jak i w II RP w pow. podhajeckim.

¹⁸ ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB020/05163.

¹⁹ S. Parnicki-Pudełko, *Budownictwo starożytnej Grecji w okresach od archaicznego do rzymskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962 (=Bibliotheca Antiqua, t. 3), s. 232, 253.

²⁰ ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB020/05342.

²¹ ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB021/05487.

²² ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB054/14911.

²³ ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB091/26662. W okresie I w. ś. Kirlibaba znajdowała się w powiecie (*Bezirk*) Kimpulung, w okresie międzywojennym w okręgu (*județ*) Kimpulung Mołdawski.

²⁴ ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB054/14908. Niżniów leżał tak w czasie I w. ś., jak i w II RP w pow. tłumackim.

Trzeba zaznaczyć, że Oddział Grobów Wojennych często szanował formę polową. W konstrukcjach stałych jego architekci, malarze i rzeźbiarze powtarzali, a często naśladowali pierwotną, polową formę. Podstawowe zmiany dotyczyły materiałów. Drewno zastępował kamień i metal, szczególnie w częściach wspólnych pomników i ogrodzeń z bramą. Pomnik główne znajdowały się praktycznie wszystkich cmentarzach. Tak samo było z napisami na bramach czy pomnikach głównych. Często dodawano jeszcze pomniki uzupełniające, które stawiano często na grobach zbiorowych.

Na opisywanym obszarze walczyły różne armie, a przez to żołnierze różnych narodowości i wyznań. Spotykamy tutaj przede wszystkim cmentarze żołnierzy armii niemieckiej, austriackiej, węgierskiej, rosyjskiej czy mniejszych jednostek jak: polskich legionistów czy ukraińskich strzelców siczowych. Stosunkowo najmniej była zróżnicowana armia niemiecka, w której walczyli głównie Niemcy, a w mniejszym stopniu Polacy, Francuzi czy Duńczycy. Podobnie przedstawiało się to pod względem wyznania, które możemy ograniczyć do rzymskiego katolicyzmu i Kościoła Ewangelicko-Unijnego. W mniejszym stopniu możemy spotkać wyznawców judaizmu czy innych denominacji protestantyzmu. Niemieckie Ministerstwo Wojny wyraziło zalecenie, aby jego żołnierze byli chowani na osobnych cmentarzach lub w osobnych kwaterach²⁵. W dużej mierze mogło się to łączyć ze wspólnotą narodową, wyrażaną przez rząd, ale też dominację chrześcijańskich Niemców. Kontrastowało to z mozaiką wyznań i narodowości sojuszników oraz wrogów.

Cesarska i Królewska Armia była formacją złożoną z trzech głównych podmiotów: Heer, czyli stałej armii wspólnej, Landwehry, czyli rezerwy Królestw i Krajów w Radzie Państwa Reprezentowanych i Honwedów, czyli rezerwy Krajów Korony Św. Stefana²⁶. Ogólnie daje się zauważyć szczególnie przywiązanie o wiele bardziej jednolitych honwedów do symboli regionalnych w państwie cesarza, czego przykładem może być umieszczanie na cmentarzach godła węgierskiego²⁷. C. i K. Armia była mozaiką w szczególności narodowości: ludność niemieckojęzyczna, Polacy, Węgrzy, ludność czecho-morawsko-słowackojęzyczna, ludność ruskojęzyczna i inne²⁸. Podwzględem religii była to armia chrześcijańska, w której do-

²⁵ O. Duda, op. cit., s. 98.

²⁶ J. Bator, *Wojna galicyjska. Działania armii austro-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914–1915*, Kraków 2005, s. 293–310.

²⁷ ÖNB, BuG, sygn. WK1/ANNEX005/00030.

²⁸ W Austro-Węgrzech spis powszechny był dokonywany w oparciu o język ojczysty i nie podawano narodowości. W niektórych przypadkach język wprost wiąże się z narodowością, np. węgierski z Węgrami czy polski z Polakami, lecz w już np. przypadku języka niemieckiego są to Austriacy i Niemcy. Zgodnie ze źródłami będę używał pojęcia ludności z określonym językiem w przypadku, gdy język określał więcej, niż jedną narodowość lub istnieje spór o rozgraniczenie narodowości, J. Kuklík, J. Němeček, *Od národního státu ke státu národnosti? Národnostní statut a snahy o řešení menšinové otázky v Československu v roce 1938*, Praha 2013, s. 323–324.

minowali katolicy wszystkich obrządków. Inne religie czy wyznania stanowiły mały procent ludności (protestanci, żydzi, muzułmanie).

Największym problemem w perspektywie pochówków była armia rosyjska, w skład której wchodziło wielu narodowości i religii, choć oczywiście głównie była kojarzona z prawosławiem i Rosjanami. Używała ona nieśmiertelników, które posiadały tylko numery i niemożliwym było na polu walki określić narodowość oraz wyznanie poległego. Trzeba jeszcze dodać o bytności na froncie wschodnim w tym rejonie dwóch dywizji muzułmańskich Turków²⁹.

Kwaterny były tworzone także na cmentarzach wyznaniowych. Na omawianym obszarze funkcjonowały przed wszystkim cmentarze żydowskiego oraz wspólne dla katolików obrządku rzymskiego i greckiego razem, które często były określane jako po prostu *cmentarze chrześcijańskie*³⁰. W dużych miastach, jak np. Lwów, istniały cmentarze komunalne, lecz głównie korzystali z nich katolicy. Ponadto były też cmentarze prawosławne na Bukowinie. Na takich cmentarzach niedozwolonym było grzebanie osób innej religii, a przywiązywano do tego dużą wagę³¹.

Osobną grupą były cmentarze wojenne, które były przeznaczone dla wszystkich narodowości i wyznań. Na jednym cmentarzu byli Austriacy, Rosjanie i Niemcy. Często nawet chowano osoby różnych armii, a z pewnością i wyznań, we wspólnych grobach masowych. Takie możemy znaleźć np. na szczycie Dźwinów w Karpatach, gdzie w kilku grobach zbiorowych byli pochowani razem z napisem „Deutsche/ und russische/ Helden”, („Niemieccy i rosyjscy bohaterowie”)³².

Pomimo istnienia wspólnych cmentarzy wojennych, to starano się tworzyć je przed wszystkim dla chrześcijan lub żołnierzy z chrześcijańskich państw. Muzułmanów np. często grzebano na osobnych, wydzielonych cmentarzach, czego przykład mamy w Demni³³ lub Łopusznej³⁴, choć istniały też wspólne cmentarze dla chrześcijan i muzułmanów, jak w Podwysokiem.

Biorąc pod uwagę kwestię wyznaniową starano się wydzielać wyznaniowo trzy grupy: chrześcijan, muzułmanów i żydów. W kwestiach narodowych nie było większych podziałów i starano się chować wszystkich razem, choć musimy pamiętać o wspomnianej prośbie Mini-

²⁹ Zob. przypis 10.

³⁰ *Plan Miasta Drohobycza*, Nakładem Stowarzyszenia Kupców i Przemysłowców Polskich Ziem Południowo-Wschodnich – Oddział w Drohobyczu, b. m. b. d.

³¹ Archiwum Akt Nowych, sygn. 14, 660, k. 476–480.

³² ÖNB, BuG, sygn. WK1/ALB049/13368.

³³ Demnia leżała tak w latach I w. ś., jak i w II RP w pow. brzeżańskim.

³⁴ Łopuszna leżała tak w latach I w. ś., jak i w II RP w pow. rohatyńskim.

sterstwa Wojny w Berlinie³⁵. Nie możemy zapominać, że kwestie religijne często były wprost związane z narodowością. Konkretnie przypadki musimy opisywać w perspektywie religii i przynależności armijnej oraz na właściwym przykładzie.

Cmentarze wojenne, które powstawały w Galicji Wschodniej i na Bukowinie były istotnym śladem działań wojennych. Pochówki były wyrazem szacunku i pamięci o poległych, ale też dziełami sztuki urbanistyki, architektury, malarstwa i rzeźby. Podejście zwycięzców, którzy najczęściej tworzyli cmentarze, ukazuje kulturowy fenomen cmentarzy oraz ich stosunek do pokonanych. Artyści i architekci z różnych zakątków państw, które brały udział w działaniach wojennych na froncie wschodnim pozostawili po sobie niezwykle zbiór dzieł, który jest synkretyzmem różnych wpływów artystycznych.

³⁵ Zob. przypis 25.

Streszczenie:

Autor w niniejszym artykule pt. *Cmentarze, kwatery i groby wojskowe z okresu I wojny światowej na terenie Galicji Wschodniej i Bukowiny* zajął się praktycznie nieporuszaną do tej pory tematyką w Polsce. Opisał on całe zagadnienie w latach 1914–1918. Poruszył on wszystkie kluczowe kwestie, jak: historia, administracja, typologia, proces budowy, a szczególnie zajął się uwarunkowaniem geograficzno-historycznym, czyli wpływem geografii i wydarzeń historycznych na powstanie cmentarza, oraz kwestiami narodowości i wyznań w odniesieniu do ich budowy. Poszczególne zagadnienia są ujmowane całościowo w perspektywie Oddziału Grobów Wojennych Okręgu X w Przemyślu i Okręgu XI we Lwowie z licznymi przykładami.

Summary:

Author in present article entitled *Military Cemeteries, Quarters and Graves from the period of First World War in East Galicia and Bucovina* has given attention to theme, that practically had not been touched upon by polish historians. He has described all issue in years 1914–1918. He has touched upon all important issues like: history, administration, typology, process of building, and particularly geographical and historical determinants, in other words influence of geography and historical happens to building of cemeteries, and issues of nationalities and denominations with reference to building of there. Separate issue Has been complete formulated in perspective of Kriegsgräber Abteilung K.u.K. Militär-Kommando Przemyśl and Kriegsgräber Abteilung K.u.K. Militär-Kommando Lemberg with many examples.

Słowa kluczowe:

Oddział Grobów Wojennych, Cmentarze, Galicja Wschodnia, Bukowina, I wojna światowa.

Key words:

Ang.: Kriegsgräber Abteilung, Cemeteries, East Galicia, Bucovina, First world war.

Bibliografia

Źródła:

1. Archiwum Akt Nowych, sygn. 14, 660.
2. Bohdan Janusz, *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3. IX. 1914 – 22. VI. 1915)*, Lwów 1915.
3. "Harp Mecmuasi", 15 (2), Kanun-ı evvel 1332 (Rebiulevvel 1335).
4. Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung, sygn. WK1.
5. *Plan Miasta Drohobycza*, Nakładem Stowarzyszenia Kupców i Przemysłowców Polskich Ziem Południowo-Wschodnich. - Oddział w Drohobyczu, b. m. b. d.
6. Yazman Mehmet Şevki, *Gdzież jest ta Galicja, panie dowódcu? Mehmecek w Europie. Turcy na froncie galicyjskim 1916–1917*, przekład z tureckiego i opracowanie naukowe Piotr Nykiel, Kraków 2016.

Opracowania:

1. Bator J, *Wojna galicyjska. Działania armii austro-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914–1915*, Kraków 2005.
2. Czyż Anna Sylwia, Gutowski Bartłomiej, *Praca inwentaryzacyjne na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne*, "Ochrona Zabytków" 1/2008.
3. Duda Oktawian, *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej*, Warszawa 1995, t. II.
4. Eckert Marian, *Historia Polski: 1914–1939*, Warszawa 1990.
5. Kuklík Jan, Němeček Jan, *Od národního státu ke státu národnosti? Národnostní statut a snahy o řešení menšinové otázky v Československu v roce 1938*, Praha 2013
6. Neiberg Michael S., Jordan David, *Front wschodni 1914–1920. Od Tannenbergu do wojny polsko-bolszewickiej*, Poznań 2010.
7. Nykiel Piotr, *XV Korpus Armii Imperium Osmańskiego na froncie wschodnio-galicyjskim (1916–1917)*, [w:] Mehmet Şevki Yazman, *Gdzież jest ta Galicja, panie dowódcu? Mehmecek w Europie. Turcy na froncie galicyjskim 1916–*

- 1917, przekład z tureckiego i opracowanie naukowe Piotr Nykiel, Kraków 2016.
8. Parnicki-Pudełko Stefan, *Budownictwo starożytnej Grecji w okresach od archaicznego do rzymskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962 t. 3.
 9. Partridge Agnieszka, *W stulecie hekatomby. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w dawnej Galicji Zachodniej jako unikatowy zespół sepulkralny. Dzieje, twórcy, symbolika, stan zachowania, problemy ochrony*, "Ochrona Zabytków" 1/2015.
 10. Piłatowicz Józef, *Kadra inżynierska w okresie I wojny światowej*, "Kwartalnik Historyczny", t. XCVI, 3–4/1989.
 11. Schubert Jan, *Inspekcja Grobów Żołnierskich w Przemysłu: powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915–1918*, Kraków 2012.